

WEEST MANLIJK, ZIJT STERK

JOLANDE WITHUIS

Erkenning (2002)

Na het kamp (2005)

De vrouw als mens (2007)

DE BEZIGE BIJ

Jolande Withuis

Weest manlijk, zijt sterk

Pim Boellaard (1903-2001)

Het leven van een verzetsheld

2008

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Dit boek verschijnt onder auspiciën van het Nederlands Instituut voor
Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.

Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun
van: AEGON; mr. W.H.C. Boellaard; Fonds Bijzondere Journalistie-
ke Projecten; Gemeente Rotterdam; Gemeente Utrecht; K.F. Hein
Fonds; Kattendijke/Drucker Stichting; Nationale Nederlanden;
Rotterdamsch Studenten Corps; Stichting Mien van 't Sant Fonds;
Stichting Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg
(voorheen SFMO); Stichting Onderweg; Stichting Rotterdamse
Studenten Sociëteit; Trustfonds EUR; Vereniging Hermes;
Verhagen Stichting; VSB Fonds.

Copyright © 2008 NIOD/Jolande Withuis

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie collectie Pim Boellaard

Foto auteur Gon Buurman

Vormgeving binnenwerk Ceevan Wee, Amsterdam

Druk Clausen & Bosse, Leck

ISBN 978 90 234 2783 4

NUR 321

www.debezigebij.nl

Inhoud

1. De nalatenschap van een verzetsheld, of:
een villa vol papier 9

DEEL I. *'Generaties van generaals': 1903-1939*

2. De oude generaal 23
Een verdwenen patriarchale wereld 23 • 1866-1903 28
3. Een grote gebeurtenis 35
Kindertijd 35 • Eerste Wereldoorlog 39 • Standsbesef 42
4. Uitgaande mensen 50
Student 50 • Meerderjarig 57
5. Crises 66
Huwelijk 66 • Karakterstudie 75 • Duitsland 81

DEEL II. *'Weest manlijk, zijt sterk': 1939-1949*

6. Mobilisatie en capitulatie 89
Honselersdijk 89 • Commandant 94
7. Verzet en onderduik 101
Ordedienst 101 • Verzet 103 • Onderduik 105
8. Oranjehotel 112
Arrestatie 112 • Himmler 116 • Observeren 122 • Wui-
vende figuurtjes 126 • Verraad 131
9. Haaren 134
Eenzame opsluiting 134 • Dagbijbel 138 • Het proces 141
• Pooh & Piglet 146 • Op transport 151
10. Verdwenen in Nacht und Nebel 153
Gymlessen 153 • Zelfrespect 155 • Vriendschappen 159

11. Dachau 170
Allach 170 • Noodtoestand 174 • Bevrijding 179 •
Weerzien 184 • Repatriëring 190
12. Weer thuis 197
Weer druk 197 • Zorg 202 • Pakkettencommissie 209 •
Provinciale Staten 213 • De staf van prins Bernhard 217 •
Naar Natzweiler en Neurenberg 224 • Nederlandse Stichting voor Psychotechniek 228

DEEL III. *'Tussen het grootkapitaal': 1949-2001*

13. Carrière, koningshuis en cocktailparty's 239
'Op tijd is te laat' 239 • Old Boys' Network 250 • Steunpilaar van de prins 253 • Lockheed 261 • Generaties 268
• 'Beledigd door een kies' 277
14. NN5561 284
Verantwoordelijk 284 • Koude Oorlog om Dachau 291 •
Vriendschappen en loyaliteiten 297 • De moeizame jaren vijftig en zestig 301
15. 'Oude bibber van het verzet' 307
Postconcentratiekampsyndroom 307 • 'Wat een heerlijk leven heb ik' 313 • 'De angst voor lafheid' 317 • Biografische zelfconstructie 320 • Chef de famille 324 • Met ijzeren hand 327
16. De eeuw van Pim Boellaard 331

Chronologisch overzicht 354
Bronnen 356
Noten 358
Literatuur 368
Dankwoord & verantwoording 373
Register 377

Familie

grootvader:

Johannes Adrianus Hendrikus (1841 – 1920)
getrouwd met Kornelia Elisabeth Koning (1838 – 1911)

vader:

Willem Hendrik Cornelius (6/1/1866 – 26/2/1951)

moeder:

Margaretha Antoinette Römer (7/11/1879 – 27/3/1973)

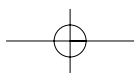
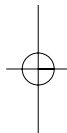
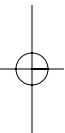
WILLEM ANTON HENDRIK CORNELIUS (PIM) BOELLAARD
(16/8/1903 – 27/1/2001)

getrouwd met:

Anna Louisa barones van Heeckeren (3/5/1907 – 31/5/1991)

zoon:

Willem Hendrik Cornelius (12/8/1930)
getrouwd met Marie Julie Stheeman
waaruit 3 kinderen

I. De nalatenschap van een verzetsheld, of: een villa vol papier

De stapel lag gewoon voor het grijpen. Toen ik het verschoten groene velours gordijntje openschoof dat één plank van de boekenkast aan het zicht onttrok, zag ik ze liggen: elf gemarmerde en gecapitonneerde schriften, de dagboeken van Pim Boellaard en zijn vader. Hun verhaal begon in Batavia in 1866 en eindigde in De Bilt in 1995, met een veelzeggende onderbreking tussen 1942 en 1951. Honderddertig jaar vervlogen Nederlands leven, vastgelegd in de ouderwetse krulletters en volzinnen van een negentiende-eeuwse generaal en de korte blokletternotities van zijn zoon: verzetsman, kampoverlevende en succesvol zakenman.

Het was voorjaar 2001 en ik bevond me in de villa Kloosterend in De Bilt, midden in het Hollandse weidelandschap. In de tuin rondom het huis bloeiden de narcissen. De bewoner van dit landhuis was enkele maanden voordien overleden. Tuinpartijtjes waren er op het ruime gazon sedert lang niet meer gehouden. Najaar 2000 had ik contact met Boellaard weten te leggen. Ik had hem om een interview gevraagd voor mijn boek *Na het kamp*, een reconstructie van de wederwaardigheden van de kampoverlevenden na hun terugkeer, waaraan ik toen al enige jaren werkte. Mijn boek moest gaan over hun onderlinge verhoudingen en over de verschillende kampcomités die ons land kent. Het verhaal van de kampen en wat er daarna gebeurde, is niet alleen ontroerend maar ook pijnlijk. *Na het kamp* draagt niet voor niets de ondertitel *Vriendschap en politieke strijd*. Over dat laatste, de onderlinge politieke strijd, praatten de meeste betrokkenen bij voorkeur niet of met een sterk parti-pris.

Op basis van louter archiefmateriaal is de vraag naar de naoorlogse verhoudingen tussen mensen die samen een concentratiekamp hadden overleefd, eigenlijk niet goed te beantwoorden. Bovendien was over dit onderwerp in de archieven nauwelijks iets te vinden. De oorlog *na* de oorlog was onontgonnen gebied. Mijn onderzoek vereiste dat ik ooggetuigen opspoorde en hun vertrouwen won.

Tijdens die zoektocht stuitte ik regelmatig op de naam Pim Boellaard – niet een naam die ik kende van openbare optredens als verzetsman, geen verfilmde *Soldaat van Oranje*, maar volgens zeer uiteenlopende informanten wel een van onze grootste verzetshelden en dé grote man op de achtergrond van onze naoorlogse oorlogsgeschiedenis.

Iemand ook van wie *gehouden* werd. Ex-Ravensbrücker Hetty Voûte, die in 1943 werd gepakt voor het helpen van joodse kinderen en tegelijk met hem in de gevangenis in Haaren zat, ging helemaal stralen toen ze zei: ‘Jij moet naar Pim Boellaard, een geweldige man; die kan je alles uitleggen.’ Hoe meer ex-gevangenen ik sprak, hoe vaker ik hoorde: ‘Dat weet Pim,’ waarop dan vaak zoiets volgde als: ‘Hij heeft ons er allemaal door gesleept. Zonder hem was ik er niet meer geweest.’ Of: ‘Ja, dát was een heel grote meneer... Lééft die nog?! Hij was in het kamp al niet de jongste.’

Maar op de naam Boellaard werd soms ook negatief gereageerd: ‘O, die Oranjeklant, bij hem draait alles om zijn vriend Bernhard.’ Of suggestief: ‘Ja, Boellaard regelde zulke dingen buiten iedereen om in de hoogste kringen.’ Dat betrof dan speciaal de lange internationale strijd om het voormalige kamp Dachau in stand te houden als herdenkingsplaats – dwars tegen de voornemens van de regering van Beieren in, en evenmin van harte gesteund door die van Nederland.

De naoorlogse Europese oorlogsgeschiedenis is getekend door de Koude Oorlog. Communistische en niet-communistische verzetsmensen stonden tussen 1948 en 1968 lijnrecht tegenover elkaar. Vanuit het dwingende gelijk van hun politiek-morele overtuiging trachtten beide partijen zich het exclusieve recht toe te

eigenen op de eervolle nalatenschap van het antinazistische verzet. Het ging hard tegen hard. In de studie *Heroes, Martyrs, Victims* (1996) van historicus Pieter Lagrou figureert Boellaard als de drijvende kracht achter een strategisch opererend Dachau Comité en als de spin in een anticommunistisch NAVO-web, die via jarenlang geïntrigeer de communistische kampoverlevenden bij de herdenkingen buitenspel wist te zetten. Ik deel deze conclusie sedert mijn onderzoek niet meer. Mijns inziens *redde* Boellaard de herdenking. Dat neemt niet weg dat Lagrou overtuigend documenteert hoezeer de herdenking van de kampen gedurende de Koude-Oorlogsjaren voorwerp was van manoeuvres op hoog politiek niveau. Ikzelf vulde dat aan met gegevens over de warme aandacht die communistische kampoverlevenden genoten van de BVD, de organisatie waarmee ook Boellaard overlegde over de kampcomités.

Lagrou schreef een politiek-historische studie. Mij ging het daarnaast om de *persoonlijke* verhoudingen en de vraag of kampvriendschappen onder al die politieke turbulentie waren bezweken of overeind gebleven. Behalve politiek zwaarbeladen was de oorlog na de oorlog ook emotioneel heftig. Inderdaad had Pim Boellaard op de achtergrond grote invloed op tal van oorlogspolitieke affaires en in organisaties als de vereniging van ex-politieke gevangenen Expogé. Hij zorgde ervoor dat de CPN 'zijn' kampen Dachau en Natzweiler niet kon misbruiken. Als oprichter van het Nederlands Dachau Comité (NDC) had hij internationaal een sleutelpositie. Maar mijn onderzoek maakte me duidelijk dat hij veel meer was: humaner en complexer. Pim Boellaard was een held, een held wiens integriteit buiten kijf stond, én een held die door zijn medegevangenen op handen werd gedragen.

Ik kreeg mijn interview en het resultaat was dat mijn nieuwsgierigheid, die door al deze tegenstrijdige beelden toch al groot was, nog toenam. Zo bleek de voorstelling van Boellaard als de verpersoonlijking van het allerfanatiekste anticommunisme nuancerend te behoeven. Op zijn zevenennegentigste was hij er nog bijzonder

trots op dat zelfs de communisten hem in Dachau als hun 'vertrouwensman' hadden beschouwd, dat wil zeggen als hun verbindingspersoon met de ss en als de morele leidsman van *alle* Nederlanders. Verder bleek Boellaard tot diens dood toe een vriendschappelijk contact te hebben onderhouden met de communistische schrijver Nico Rost, die hij in Dachau had leren kennen en wiens kampdagboek *Goethe in Dachau* bijna stukgelezen in de kast stond, vol papiertjes tussen de pagina's.

Volgens Boellaard lag de oorsprong van de naoorlogse conflicten niet in de Koude Oorlog maar in de kampen zelf. Dáár hadden de verhoudingen tussen de diverse verzetsgroepen al op scherp gestaan. Die spanningen hadden gedraaid om de monarchie; het had de communisten ontbroken aan eerbied voor en trouw aan de koningin. Hij had gepoogd voor zover mogelijk de gevangenen tot eenheid te brengen.

Dat ik op bezoek was bij een vertegenwoordiger van het vaderlands verzet voor wie God, Nederland en Oranje een heilige drie-eenheid vormden, kwam in de inrichting van de kamer waarin ons gesprek plaatshad, overvloedig naar voren. De kamer ademde de sfeer van een lange geschiedenis. Portretten van voorouders, fotoalbums, meubels en snuisterijen herinnerden aan de 'generaties van generaals' die Boellaard 'voorgingen', zoals hij zelf zei. De tabak waarmee mijn gastheer anno 2000 zijn pijp vulde, kwam uit de Delfts blauwe tabakspot die zijn ouders hem ergens rond 1920 hadden geschenken. De muren van de kamer waren aan drie zijden nagenoeg geheel bekleed met mosgroen geschilderde boekenkasten vol boeken over de oorlog – geannoteerd en voorzien van briefjes met aantekeningen. Vele meters L. de Jong, alle delen Parlementaire Enquête, reconstructies van het Englandspiel, kampherinneringen met voorin vaak een opdracht als 'Voor onze redder Pim', en psychologische studies en biografieën van onder anderen Heydrich en Himmler, door wie hij in 1942 persoonlijk werd ondervraagd – een historisch unieke gebeurtenis. Verder veel boeken over het Oranjehuis, speciaal over prins Bernhard, van de officiële biografie door Alden Hatch tot en met de vuistdikke aan-

val op de prins door journalist Wim Klinkenberg. De lange rijen 'officiersboekjes', van vele Boellaardvoorvaderen, drukten uit dat in dit huis militaire waarden als eer, trouw, betrouwbaarheid en vaderlandsliefde geen mentale relictten waren, maar springlevend. Onder in de kasten stonden Boellaards oorlogsplakboeken, binnen handbereik en al die jaren zorgvuldig bijgehouden: diverse albums over de berechting van de grootste beulen, een meter over Natzweiler. Het interview had plaats op een gure donkere novemberdag, maar zo koud en donker als het in de nacht en nevel van de Elzas kon zijn, was het in De Bilt nooit, zei de geïnterviewde.

Op de brede vensterbanken van de erker, op de ronde mahoniehouten tafel in het midden van de kamer én op de randjes vóór al die boeken stonden foto's. Groot en klein; in kleur, sepia en zwart-wit; in antieke zilveren lijstjes en moderne plastic frames. Foto's van zijn overleden vrouw; zijn zoon; zijn schoondochter, zeilend met koningin Beatrix; van kleinkinderen en achterkleinkinderen; en overal verspreid kiekjes van diverse leden van het Koninklijk Huis, al dan niet met Boellaard aan hun zijde. Op een van die foto's stond hij samen met zijn medegevangene en jarenlange vriend Carel Steensma bij de onthulling door prins Bernhard van het Nationaal Dachau Monument in het Amsterdamse Bos. Het was Steensma die hem bij zijn zestigste verjaardag schetste als 'de onvervaarde Nederlandse officier die recht overeind bleef, welke vernederingen en kwellingen hem ook ten deel vielen' en die hem nog eens bedankte voor alles wat hij in het kamp voor zijn medegevangenen had gedaan. Het was diezelfde Steensma die Pim Boellaard tegenover mij in één adem omschreef als een 'absolute held' én als 'de alleraardigste ijdele kwast die ik gekend heb'.

De term ijdel viel wel vaker. Als om dat te illustreren hing boven de Kloosterendse schuifdeuren het geschilderde portret van de bewoner als directeur van levensverzekeringsbedrijf AGO (hij maakte na de oorlog nog een schitterende carrière). Pim Boellaard moet tot op hoge leeftijd een mooie man zijn geweest, met een sterke kop, een atletische gestalte en de kaarsrechte houding van een militair; onder zijn zware zwarte wenkbrauwen een paar fel-

blauwe ogen die bij boosheid van kleur verschoten.

De Boellaard die ik sprak, was een gebogen hoogbejaarde, die in zijn rolstoel zat te wachten op een mevrouw van ‘Oorlogsdocumentatie’, zoals het NIOD werd genoemd in de jaren dat hij er nog regelmatig materiaal bracht. Hij was er niet minder scherp om en door alle pijn en ouderdom heen schemerden glimpjes van zijn oude humor, esprit en charme. Bij het bekijken van een foto van zijn huwelijk, in 1929, straalde de oude Boellaard eventjes dezelfde trots uit als de geüniformeerde, jonge Pim, op zijn prachtige vrouw in haar moderne nauwsluitende *roaring-twenties*-bruidsjurk.

Op het verzoek om een interview had Boellaard aanvankelijk aarzelend gereageerd. Omdat hij niet meer in staat was zijn agenda bij te houden, werden zijn afspraken geregeld door zijn zoon Willem. Die had mij laten weten dat zijn vader betwijfelde of hij me van dienst kon zijn. Hij was er niet van overtuigd dat zijn geheugen goed genoeg was voor een vraaggesprek over de oorlog. Niet dat hij er moeite mee had om over de oorlog te vertellen, maar hij hield er niet van fouten te maken. Pas toen ik hem via Willem had beloofd dat ik me goed zou documenteren en hem niet zou vragen om data en namen, stemde hij in.

Boellaards reactie was vrij uitzonderlijk – oorlogsslachtoffers gaven in deze jaren juist uiting aan een grote behoefte om gehoord te worden, ongeacht de kwaliteit van hun geheugen. De veelgehoorde claim om ‘erkenning’ deelde Boellaard evenmin. Hijzelf had zich, verzekerde hij me, nooit miskend gevoeld. Zijn terughoudende reactie spreekt de veronderstelde ijdelheid overigens niet tegen: alleen domme ijdele mensen willen hoe dan ook gehoord worden; intelligente ijdele mensen houden er niet van op fouten en gestuntel te worden betrapt, en intelligent was Boellaard zeker.

De voormalige verzetsman zat me op te wachten in de erker; zijn kijker lag binnen handbereik. Vroeger een enthousiast vogelaar, genoot Boellaard nog alle dagen van de vogels in zijn tuin.

Die tuin had sinds midden jaren vijftig flink aan oppervlakte gewonnen. Telkens als er weer een beetje Wiedergutmachungsgeld binnenkwam, had Boellaard er een stukje bij gekocht. De boer van wie de grond was, kon er gewoon blijven weiden, maar h m gaf het voldoening om uit te kijken over door de Duitsers betaald land – een kleine vergoeding voor alle mishandelingen en vernederingen die hij had ondergaan. Dat het hem tegelijk aan het kamp herinnerde, was geen bezwaar. Daar dacht hij toch wel aan.

Pim Boellaard werd op 5 mei 1942 na verraad gearresteerd. Gezocht door de Duitsers voor zijn verzetswerk, had hij zich al eind augustus 1941 gedwongen gezien om zijn vrouw, zoon, huis en hond te verlaten en onder te duiken. Hij was met alle risico's van dien in 1941 nog even op Kloosterend terug geweest om een halfuurtje kerst te vieren, en in mei 1942 om onder Duitse geleide wat kleding te halen. Daarna had hij het rieten dak pas weer gezien op 15 mei 1945. Drie jaar gevangenschap, drie jaar en acht maanden van huis. Door toeval niet ter dood veroordeeld, werd hij NN-gevangene in Natzweiler, een hels oord dat hij ooit 'erger dan de kogel' noemde. Anno 2000 hoopte Boellaard van harte dat hij Kloosterend uiteindelijk 'horizontaal' zou verlaten; hij beschouwde het vijfenvijftig jaar na al die kampen als een voorrecht om in zijn eigen bed te kunnen sterven.

Zo gebeurde het. Pim Boellaard stierf op 27 januari 2001, enkele weken nadat hij ons tweede gesprek had beëindigd met het als vraag gepresenteerde bevel 'Wanneer komt u weer?' en een handkus. Dat ik Pim Boellaard nog persoonlijk had kunnen spreken, was van beslissende betekenis voor mijn latere stap om ook nog een biografisch onderzoek te doen. Onze gesprekken wierpen niet alleen een nieuw licht op mijn onderwerp, na het kamp, maar ook op hemzelf, een van de sleutelfiguren; alleen al de blijheid waarmee deze mannetjesputter mijn bonte boeketten in ontvangst nam, was intrigerend.

Gelukkig had Boellaard na de twee gesprekken zijn enthousiasme over de aandacht van het NIOD voor zijn lotgevallen overgebracht aan zijn zoon Willem, die na de dood van zijn vader zat op-

gescheept met een villa vol papier. Het liefst had Boellaard gezien dat zijn huis na zijn dood in de vorm van een stichting zou zijn geconserveerd en gebruikt als museum ter meerdere glorie van het eerbiedwaardige militaire geslacht Boellaard, hemzelf en het vaderlands verzet. Van dat plan zag hij af, maar zijn uitgebreide archief hield hij in stand.

Zo ontdekte ik de dagboeken. En nog veel meer. Historisch onderzoekers zijn aasgieren. We willen briefwisselingen uitpluizen, dagboeken lezen, dikke dossiers en duistere doosjes doorzoeken, opdrachten in boeken bekijken, in giroaafschrijvingen gluren en archieven binnenslepen. Willem gunde me de luxe dat ik vrij door het huis kon lopen, kasten, laatjes en hangmappen kon openen en mijn neus kon steken in alle papieren. Op de zolder bleken onder dikke lagen stof zelfs nog dozen vol correspondentie en foto's te liggen uit negentiende-eeuws Nederlands-Indië.

Wat voor de nabestaanden een last was, was voor mij een schat. Wat Willem graag kwijt wilde, wilde het NIOD graag hebben, of anders het Utrechts Archief wel, waar al een familiearchief van de Boellaards berust, dat teruggaat tot Pieter Evertsz Boellaard, die rond 1700 schepen en burgemeester was in het Zuid-Hollandse stadje Asperen. Voor het familieonderzoek naar de Boellaards, wat niet het onderwerp is van dit boek, is de nalatenschap een mer à boire, want Pim Boellaard spendeerde in zijn vroege en zijn laatste jaren veel tijd aan onderzoek naar zijn afstamming.

Maar nog omvangrijker was Boellaards papieren *oorlogs*-nalatenschap. Omvangrijk én uniek. Alle documentatie, notulen, herinneringen, plakboeken, fotoalbums, correspondentie, verslagen, agenda's en dagboeken die Boellaard in zijn lange leven had bewaard, bieden zowel een inkijkje in het gezamenlijke naoorlogse leven van bepaalde groepen kampoverlevenden als in het persoonlijk leven van hemzelf, een hunner. Veel van het materiaal heb ik gebruikt in *Na het kamp*. Informatie louter over Pim Boellaard zelf hoorde in *Na het kamp* niet thuis. Hoe meer laatjes ik uitruimde, hoe meer vergeelde stukken ik van hun roestige paperclips bevrijdde, hoe meer knipsels en oude brieven ik overpakte in de voor

de eeuwigheid bedoelde zuurvrije archiefomslagen van het NIOD, hoe overtuigder ik ervan raakte dat Boellaard een biografie verdiende. Niet als een postume onderscheiding, als erkenning of als een deftig soort eerbewijs – van eerbewijzen was hij ruim voorzien –, maar omdat het leven van Pim Boellaard ons veel kan leren over het samen-moeten-leven onder de ergste omstandigheden, over het overleven van geweld, vervolging en onmenselijkheid, en over het doorleven daarna.

Boellaard was iemand die zijn eigen bestaan en liefst ook dat van anderen organiseerde volgens welomschreven opvattingen. Opvattingen over hoe je dient te leven en hoe je anderen en jezelf dient te behandelen. In het kamp besepte hij dat het wezenlijk was om onder de Nederlanders enige eenheid te creëren, elkaar te steunen en het moreel hoog te houden, maar hij koesterde niet de illusie dat dat vanzelf zou gaan. Hij koesterde niet het naïeve of ideologische idee dat lotgenootschap er spontaan is of zal komen. Hij besepte, en dat is een wijsheid van groot en blijvend gewicht, dat het ontwikkelen en handhaven van vriendschap in een situatie van collectief levensgevaar een kunst is. Een prestatie. En hij zette zich ervoor in die prestatie te leveren.

Dat vereiste van hemzelf dat hij allerlei stands-, geloofs- en levensbeschouwelijke oordelen en vooroordelen relativeerde, echter zonder ze op te geven, want dat zou zijn eigen mentale kracht hebben aangetast. Dit harmonieus trachten te verenigen van individualiteit en collectiviteit, van zelfrespect en respect voor anderen, van eigen overlevingsdrang en de altruïstische impuls om anderen te helpen overleven, maakt het verhaal van de kampen tot een universeel drama.

Sociologisch bezien is een van de interessantste aspecten aan de kampen dat daarin mensen uit volkomen verschillende milieus gedwongen werden tot een allerintiemst samenleven en tot een even ongewilde als grote wederzijdse afhankelijkheid. Katholieken die in het verzuilde vooroorlogse Nederland nooit een protestant hadden gesproken, moesten nu met die gevaarlijke ketteren een bed delen. Deftige lieden die gewend waren aan gediensstigen

waren nu plots gedwongen met de klasse der knechten het weinige water te delen dat er was om je te wassen. Communisten werden geholpen door monarchisten en hielpen op hun beurt militaire en adellijke personen bij zware lichamelijke arbeid. Het is een van de vragen van dit boek: Hoe kon het dat iemand zoals Pim Boellaard, beschermd opgegroeid in een deftig en tamelijk besloten milieu, die plotse onderdompeling in een harde, vijandige en sociaal gemengde wereld zo goed doorstond? En wat maakte hem in uiteenlopende situaties tot ‘geboren leider’?

Een biografie biedt de mogelijkheid terreinen te verkennen die buiten het raamwerk vallen van een studie naar overlevenden als groep. Te midden van de overdaad aan foto's in Boellaards papieren erfenis, bevinden zich twee typerende portretten. Het oudste een sepiakeurige, gekartonneerde afbeelding uit de wereld van Louis Couperus: Pim Boellaard als piepjonge tweede luitenant, in vol ornaat met sabel, laarzen en rijbroek. Het tweede is te zien op het omslag van dit boek: een kaalgeschoren Boellaard in Dachau op 6 mei 1945, midden tussen uitgeteerde mannen in streepjespakken. De wereld was voorgoed veranderd, maar voor de geportretteerde bestond er tussen die twee foto's een continuïteit. Boellaard deed wat hij deed en durfde wat hij durfde, legde hij me uit, doordat hij stamde uit een oud militair geslacht: generaties van generaals en admiraals waren hem voorgegaan. Hij zag zichzelf als een ‘soldatenkind’, maar verklaart die afkomst inderdaad zijn mentale kracht?

Professionals en publiek zijn de laatste decennia in toenemende mate gaan veronderstellen dat zulke zware oorlogservaringen als Pim Boellaard had – onderduik, *Einzelhaft*, te verwachten doodstraf, Natzweiler, Dachau, vlektyfus – noodzakelijkerwijs tot een oorlogstrauma móeten leiden. Natuurlijk was de oorlog ook in Boellaards bestaan een breuk, dé breuk. Maar was het een trauma? Leed hij aan wat heden ten dage een posttraumatische stressstoornis wordt genoemd? Ondanks alle ontberingen die hij heeft doorstaan, straalt de Boellaard op de foto van het omslag kracht uit. We zien een leider, met een triomfantelijke lach om zijn lippen,

die in tegenstelling tot de medegevangenen om hem heen, echt bevrijd is, *vrij*, al waren ze op het moment dat de foto werd genomen om die vlektyfus nog een tijdje opgesloten. De anderen durven het nog niet helemaal te geloven, hij heeft er nooit aan willen twijfelen dat deze dag eens komen zou. Niettemin: kán iemand onaangetast blijven na zo'n intense persoonlijke confrontatie met onmenselijkheid?

Boellaard besteedde een flink deel van zijn leven aan het documenteren en reconstrueren van zijn oorlogsgeschiedenis, daarbij geholpen door het feit dat zijn gevangenis aantekeningen en brieven bewaard zijn gebleven, zodat hij dus niet alleen op zijn geheugen hoefde te vertrouwen. Het begon ermee dat hij zo'n beetje vanaf de eerste dag dat hij terug was, trachtte zo precies mogelijke lijsten op te stellen van welke Nederlanders er in Natzweiler en Dachau waren gestorven, en briefjes stuurde aan hun familie. Dat was niet zijn verantwoordelijkheid, maar zo zag hij dat wel, tot dankbaarheid van die nabestaanden.

Moeilijker te begrijpen is waarom Boellaard vijfenvijftig jaar lang bleef werken aan een nauwgezette reconstructie van zijn oorlogsverleden. Bedoeld of onbedoeld hanteerde Boellaard hiermee in elk geval een effectieve strategie tegen het vergeten. Die behoefte is minder verbazend dan ze misschien lijkt. Behalve dat er ex-gevangenen zijn die eronder leden dat ze het kamp niet konden vergeten, valt ook het tegengestelde frequent te constateren: kampgevangenen die vreesden te vergeten wat niet vergeten mocht worden. Maar waarom streepte hij in al zijn papieren en boeken telkens passages aan over door hem geredde 'makkers'? Daarover valt veel te speculeren. Het is niet uitgesloten dat hij erop hoopte of er wellicht zelfs van uitging, dat zijn leven ooit wetenschappelijk zou worden vastgelegd en dat hij daartoe met een biografische zelfconstructie maar vast een aanzet gaf. Pim Boellaard was nu eenmaal pragmatisch en strategisch van aard. Hij hield ervan het heft in eigen hand te houden en aan zelfrespect en besef van zijn eigen betekenis ontbrak het hem niet.

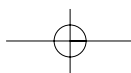
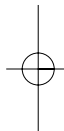
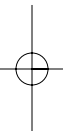
Wat zijn motief ook was, dankzij Boellaards zorgvuldige con-

serveren en dankzij de dapperen die in 1942 en 1943 Boellaards brieven de gevangenis uit smokkelden, en zijn clandestiene aantekeningen uit de maanden dat hij in eenzame opsluiting zat te wachten op zijn doodvonnis veilig stelden, kunnen wij – om een voorbeeld te geven – aan de hand van authentieke documenten haast van dag tot dag volgen welke mentale inspanningen de gevangene Boellaard zich getroostte om onder de aanhoudende doodsdreiging overeind te blijven. Zo'n blik in de hel wordt ons maar zelden gegund.

DEEL I

‘Generaties van generaals’

1903-1939

2. De oude generaal

Een verdwenen patriarchale wereld

Pim Boellaard, wiens leven de gehele twintigste eeuw zou omspannen, groeide op in een land dat niet meer bestaat. Nederland anno 1900 telde net vijf miljoen inwoners, van wie maar twee procent onkerkelijk was. Hoewel Nederland nog een overwegend agrarische samenleving was, leidden de op gang komende modernisering en industrialisatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot een snelle uitbreiding van de grote steden. Er reden al flink wat treinen en in Amsterdam verschenen de eerste elektrische trams, maar doorgaande verkeerswegen bestonden nog niet. Niet alleen de fysieke, ook de sociale mobiliteit was nog gering. Mensen leefden in naar religie en stand gescheiden sociale milieus. De opkomende sociale organisaties waren naar geloof georndend. Moderne politieke partijen bestonden al wel, maar het algemeen kiesrecht nog niet. Slechts een klein deel van die inwoners – mannen met een zodanig inkomen dat zij belasting moesten betalen – mocht stemmen of zich verkiesbaar stellen. Lang niet iedereen kon lezen en schrijven. In 1900 kwam de eerste leerplichtwet tot stand.

Ook de sfeer en het milieu waarin Pim Boellaard opgroeide, zijn verdwenen. Het is, zoals historica Ileen Montijn het uitdrukt, ‘een verloren wereld’. Een indruk van die deftige leefwereld kunnen we nog krijgen in de stijlkamers van het Amsterdamse Museum Van Loon. Met opstellingen van zware, glanzend gewreven meubelen, rijkbewerkt behang, weelderige vitrages en gordijnen, theetafels, rookfauteuils, Perzische tapijten en snuisterijen van tin

of fijn porselein, wordt in dat chique herenhuis aan de Keizersgracht het type salons gereconstrueerd waarin een eeuw geleden de stedelijke adel en het patriciaat leefden. Louis Couperus maakte in zijn Haagse romans de overvloed aan uiterlijke en innerlijke details voelbaar die er in een deftig gezinsleven toe deden. Met haar boek *Leven op stand. 1890-1940* richtte Montijn voor die ‘verloren wereld’ een nostalgisch monumentje op. In het glanzend gepoetste tafelzilver weerspiegelt het zachtgele kaarslicht, de dames hebben batisten zakdoekjes en lange ritselende rokken, de heren trekken zich na het diner terug in de rooksalon. Veilig, besloten en warm, lijkt het.

In werkelijkheid kon dit milieu hoogst benauwend zijn en was het zeker voor vrouwen en kinderen niet altijd veilig, besloten en warm. Voor wie niet tot die gegoede stand behoorden, was de wereld sowieso een stuk onherbergzamer. De sociale verschillen waren groot. Tegenover de rijkdom van aristocratie en patriciaat stond massale, onvoorstelbare armoede. Feitelijk tot aan de Tweede Wereldoorlog leefden ‘hoog’ en ‘laag’ in gescheiden werelden. Fysiek was dat niet helemaal mogelijk, want dienstbodes en knechten woonden soms in huis en levensmiddelen werden aan huis bezorgd. Mentaal en in zelfbeeld echter was de kloof tussen de standen groot. Men ging niet met elkaar om, woonde in verschillende buurten, ontmoette elkaar buitenshuis niet in dezelfde gelegenheden en zag elkaar eigenlijk als andere soorten mensen.

Toch, hoe behaaglijk en beschermd hun levens ook vergleden vergeleken met de dagelijkse strijd om het bestaan van de armen, in verhouding tot wat wij nu gewend zijn leefden zelfs de bewoners van die gegoede huizen weinig comfortabel. Telefoon, radio of televisie, auto en koelkast – het bestond allemaal nog niet of nog maar net, en voor zeer weinigen. De warmte kwam niet van een centrale verwarming of gashaard maar van de bewerkelijke en stoffige kolenkachels, en zelfs de rijken stookten ’s winters vaak maar één kamer. Elektrisch licht werd pas rond 1920 in particuliere woonhuizen geïnstalleerd en bij de kaarsen en het gaslicht van daarvoor kon je ’s avonds nauwelijks lezen. Uit de kraan kwam al-